

Είμαστε στο Βυζάντιο τον καιρό των Παλαιολόγων. Είναι οι δύο αιώνες που μεσολαβούν μεταξύ του τέλους της Λατινοκρατίας και την Άλωση της Πόλης. Από τα νομίσματα που κόπηκαν τότε συγκροτήθηκαν 94 θησαυροί μοιρασμένοι, κατά σειρά μεγέθους, ανάμεσα στη Βουλγαρία, την Τουρκία, την Ελλάδα, τη Βόρεια Μακεδονία, τη Ρουμανία, τη Σερβία και την Αγγλία [sic]. Για τον προσδιορισμό και την κατανόηση του τρόπου διανομής των νομισμάτων αξιοποιείται η μέθοδος της ποσοτικής ανάλυσης.

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΘΗΣΑΥΡΩΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

— *Από το 1261 έως το 1453*

ΕΛΕΝΗ Μ. ΛΙΑΝΤΑ

Βυζαντινολόγος-Νομισματολόγος (DPhil Oxford)

01

Λεπτομέρεια από παράσταση Δευτέρας Παρουσίας. Ο φιλοχρήματος παρουσιάζεται με το πουγγί κρεμασμένο από το λαιμό του. 13ος αι. Άγιος Γεώργιος Κουβαρά, Αττική. Φωτ.: Κ. Ξενικάκης (1η ΕΒΑ). Εφορεία Ανατολικής Αττικής.

ΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΑΠΟΤΕΛΟΥΝ ΙΣΧΥΡΗ ΕΝΔΕΙΞΗ της κυκλοφορίας των νομισμάτων, η οποία ήταν η βασική μορφή εκχρηματισμού στο Βυζάντιο. Έτσι, νόμισμα και χρήμα ήταν συνώνυμες έννοιες ή, καλύτερα, η έννοια του «χρήματος» ως προϊόντος και μέσου της οικονομικής και της δημοσιονομικής οργάνωσης είχε περιληφθεί σε εκείνη των «νομισμάτων» (= μεταλλικό χρήμα), που επιτελούσαν όλες τις γενικές λειτουργίες του χρήματος και λειτουργούσαν ως λογιστική μονάδα, ως απόθεμα πλούτου και ως μέσο συναλλαγής και πληρωμών¹.

Απαραίτητη προϋπόθεση για μια ενδελεχή επεξεργασία του υλικού το οποίο παρουσιάζεται στις σελίδες που ακολουθούν αποτελεί ο προσδιορισμός και η ανάλυση του τρόπου χρονολογικής και γεωγραφικής κατανομής των θησαυρών. Για την περιγραφή και την κατανόηση της διανομής των νομισμάτων θα χρησιμοποιήσουμε τη μέθοδο της ποσοτικής ανάλυσης.

Κατά την περίοδο 1261–1453 μ.Χ., απεκρύβσαν 94 θησαυροί, από τους οποίους οι 34 βρέθηκαν στη Βουλγαρία, 24 στην Τουρκία, 20 στην Ελλάδα, τέσσερις στη Βόρεια Μακεδονία, τρεις στη Ρουμανία, δύο στη Σερβία, ένας στην Αγγλία [sic], ενώ έξι θησαυροί είναι άγνωστης προέλευσης².

02

02

Θησαυρός
«Κωνσταντινούπολη
(VII)»: Μιχαήλ Η΄
Παλαιολόγος
(1258–1282).

Κωνσταντινούπολη,
υπέρπυρον, 25 χιλ.,
4,19 γρ. Lianta 2009,
σ. 189, νόμισμα 497.

03

Θησαυρός
«Κωνσταντινούπολη
(VII)»: Ανδρόνικος
Β΄-Μιχαήλ Θ΄ (1294–
1320).

Κωνσταντινούπολη,
υπέρπυρον, 24 χιλ.,
4,14 γρ. Lianta 2009,
σ. 244, v. 743.

04

Θησαυρός
«Κωνσταντινούπολη
(VII)»: Ανδρόνικος Β΄
Παλαιολόγος
(1282–1320).

Κωνσταντινούπολη,
υπέρπυρον, 25 χιλ.,
4,11 γρ. Lianta 2009,
σ. 221, v. 629.

Χρυσός

Ανάλογα με τη σύστασή τους, οι θησαυροί που περιέχουν χρυσά νομίσματα της Παλαιολόγειας περιόδου μπορούν να χωριστούν σε τρεις ομάδες. Η πρώτη ομάδα (Α) αποτελείται από τους πρωιμότερους θησαυρούς που συμπεριλαμβάνουν νομίσματα παλαιότερα του 1261 και παλαιολόγεια νομίσματα³. Η δεύτερη ομάδα (Β) περιλαμβάνει παλαιολόγειους θησαυρούς που κλείνουν με κοπές του Ανδρόνικου Β΄ (1282–1328) και/ή του Ανδρόνικου Γ΄ (1328–1341). Τέλος, στην τρίτη ομάδα (Γ) οι θησαυροί κλείνουν με υπέρπυρα της βασιλείας του Ιωάννη Ε΄ (1341–1391)⁴.

Η μαρτυρία της πρώτης ομάδας καταδεικνύει ότι το απόθεμα των υπερπύρων του Ιωάννη Γ΄ (1222–1254) παρέμεινε στην κυκλοφορία μέχρι το α΄ μισό του 14ου αιώνα. Η χρυσή νομισματοκοπία του Ιωάννη Γ΄ συνιστούσε σημαντικά χρηματικά ποσά και περιλαμβανόταν στο 78,03% των θησαυρών⁵, ενώ συνέχισε να φτάνει στις όχθες του Δούναβη (Isaccea, Giurgiu, Bela Cerква) και στις νότιες παρακείμενές τους περιοχές (Porovsko, Draganovo, Smiadovo).

Οι θησαυροί της δεύτερης και της τρίτης ομάδας αποδεικνύουν ότι ο χρυσός των Πα-

04

03

Κατανομή βυζαντινών νομισματικών θησαυρών στην Ελλάδα και την Τουρκία την περίοδο 1261–1453.

Κατανομή βυζαντινών νομισματικών θησαυρών στη Ρουμανία, τη Βόρεια Μακεδονία, τη Βουλγαρία και τη Σερβία την περίοδο 1261–1453.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
34 θησαυροί με χρυσές υποδιαίρεσεις

	Βουλγαρία	Ελλάδα	Βόρεια Μακεδονία	Ρουμανία	Σερβία	Τουρκία	Άγνωστη προέλευση
A	Draganovo (I)		Canakli	Giurgiu	Bela Cerква	Κωνσταντινούπολη (VII)	
	Popovsko			Isaccea (III)		Σμύρνη	
	Smiadovo (II)			Uzun Bair			
B	Aleksandrovo (I)	Κομοτηνή				Cerrahpasha	
	Carlovo					Κωνσταντινούπολη (I)	
	Draghizhevo						
	Dubene						
	Eremia						
	German						
	Lom (I)						
	Mezek						
	Opaca						
	Paidushko						
	Smiadovo (I)						
	Turnovo (I)						
	Tuzha						
	Varna (I)						
	Velichkovo						
Γ	Markovča						Bendall/1996
	Mlechino						
	Plovdiv						
	Pomorie						
	Sarafono						

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
20 θησαυροί με αργυρές κοπές

	Βουλγαρία	Ελλάδα	Τουρκία	Άγνωστη προέλευση
A		Bertelè/Anna	Black Sea	
		M. Πρέσπα (II)	Witting/Basil.	
		Χίος	Άγνωστος 1987	
			Άγνωστος (I)	
B	Balkan 1987	Θεσσαλονίκη (II)	Belgrade Gate (II)	Bendall/1979
	Divdedovo		Bendall/1978	
			Constantine XI	
			Gorlu	
			Κωνσταντινούπολη (II)	
			Κωνσταντινούπολη (III)	
			NMA	
			Witting/LP	
			Άγνωστος 1981	

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
2 θησαυροί με νομίσματα από κράμα αργύρου και χαλκού (billon)

Τουρκία
Belgrade Gate (I)
Άγνωστος 1987

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
31 θησαυροί με χάλκινες κοπές

Βουλγαρία	Αγγλία	Βόρεια Μακεδονία	Ελλάδα	Σερβία	Τουρκία	Άγνωστη προέλευση
Aglen	Λονδίνο	Gostivar	Αθήνα (III)	Dolniji Milanovac	Belgrade Gate (I)	CNG
Riakhovets VI		Prilep	Άρτα (I)		Bergama (II)	
Turnovo (II)		Sopotsko	Άρτα (II)			
Turnovo (VIII)			CNC			
Vidin (I)			Δελφοί			
Vidin (II)			Διδυμότειχο			
Yasen			Θεσσαλονίκη			
			Θεσσαλονίκη (VII)			
			Ιωάννινα			
			Μακεδονία (I)			
			M. Πρέσπα (I)			
			M. Πρέσπα (II)			
			Πέλλα			
			Ρόδος			
			Σέρρες (IV)			
			Χαλκίδα			

05

Θησαυρός «Gorlu»:
Μανουήλ Β΄
Παλαιολόγος
(1391–1425).
Κωνσταντινούπολη,
σταυράτον, 25 χιλ.,
6,95 γρ. Lianta 2009,
σ. 285, ν. 908.

05

06

Θησαυρός «Gorlu»:
Μανουήλ Β΄
Παλαιολόγος
(1391–1425).
Κωνσταντινούπολη,
1/2 σταυράτον, 20
χιλ., 3,23 γρ. Lianta
2009, σ. 287, ν. 918.

07

Θησαυρός «Gorlu»:
Μανουήλ Β΄
Παλαιολόγος
(1391–1425).
Κωνσταντινούπολη,
1/2 σταυράτον, 19
χιλ., 3,22 γρ. Lianta
2009, σ. 298, ν. 981.

06

07

λαιολόγων ήταν κατανεμημένος σε μικρότερη περιοχή συγκριτικά με τον χρυσό του Ιωάννη Γ' (1222–1254). Στη δεύτερη ομάδα, η θησαυρική μαρτυρία που προέρχεται από ολοκληρωτή τη Βουλγαρία αντικατοπτρίζει μεγάλη μετατόπιση της ευημερίας, στο β' τέταρτο του 14ου αιώνα, από τη Ρουμανία προς τη Βουλγαρία, εξαιτίας των επιθετικών εκδηλώσεων της Ουγγαρίας, της Πολωνίας και του Χανάτου της Χρυσής Ορδής εναντίον της Ρουμανίας αυτήν την περίοδο⁶, με τις χρυσές κοπές της συμβασιλείας Ανδρόνικου Β'-Μιχαήλ Θ' (1294–1320) να αποτελούν το 98,14% όλων αυτών των θησαυρών.

Πολύ λιγότεροι θησαυροί από τη Βουλγαρία περιέχονται στην τρίτη ομάδα. Ο πίνακας 1 δείχνει ότι οι θησαυροί με βυζαντινές χρυσές κοπές υποχώρησαν γεωγραφικά και οι περισσότεροι συγκεντρώθηκαν στη νότια Βουλγαρία⁷ και στη δυτική ακτή της Μαύρης Θάλασσας⁸. Με την καταγραφή του θησαυρού Bendall/1996⁹, ο αριθμός των χρυσών κοπών στην τρίτη ομάδα αυξήθηκε σημαντικά —από 267 τεμάχια σε περισσότερα από 3.000 τεμάχια— και είναι σχεδόν ίσος με εκείνον της δεύτερης ομάδας, που αντιστοιχεί σε 2.687 τεμάχια.

Άργυρος

Ο πίνακας 2 δείχνει ότι οι θησαυροί που περιλαμβάνουν αργυρές κοπές δεν ήταν το ίδιο κατανεμημένοι με τους θησαυρούς που περιείχαν χρυσές υποδιαίρεσεις, καθώς σημαντικά αποθέματα των πρώτων βρέθηκαν σχεδόν αποκλειστικά στην Κωνσταντινούπολη και στην άμεση ενδοχώρα της. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι βασιλικά και σταυράτα δεν βρέθηκαν ποτέ μαζί στον ίδιο θησαυρό.

Θησαυροί με βασιλικά προήλθαν από τη σημερινή Ελλάδα και την Τουρκία (πίν. 2Α). Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι στους θησαυρούς που παρουσιάζονται στον πίνακα 2, τα βασιλικά δεν συνοδεύονταν από βενετικά grossi, μολονότι αμφότερα ήταν γνωστά κατά τις δεκαετίες 1320 και 1330¹⁰.

Τα σταυράτα και οι υποδιαίρεσεις τους βρέθηκαν μόνο μία φορά εκτός Κωνσταντινούπολης, στο Gorlu, ανατολικά της Αδριανούπολης (πίν. 2Β). Για πρώτη φορά, 10 θησαυροί¹¹ με νομίσματα από πολύτιμο μέταλλο βρέθηκαν στη σημερινή Τουρκία, φανερώνοντας έναν ξαφνικό αυξανόμενο αποθησαυρισμό λίγο πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453.

Κράμα αργύρου και χαλκού (billon)

Ο πίνακας 3 δείχνει ότι παλαιολόγια νομίσμα-

08

Θησαυρός «Bergama (II)»: Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1258–1282). Κωνσταντινούπολη, στάμενον, 23 χιλ., 2,22 γρ. Lianta 2009, σ. 206, ν. 570.

08

09

Θησαυρός «Bergama (II)»: Μιχαήλ Η΄ Ανδρόνικος Β΄ (1272–1282). Κωνσταντινούπολη, στάμενον, 23 χιλ., 2,27 γρ. Lianta 2009, σ. 218, ν. 613.

τα από κράμα αργύρου και χαλκού (billon), δηλαδή τα τορνέσια και τα πολιτικά, βρέθηκαν μόνο σε ασήμαντες ποσότητες στη σημερινή Τουρκία σε συνδυασμό με υποδιαιρέσεις από άλλα μέταλλα¹².

Χαλκός

Όπως επισημαίνεται στον πίνακα 4, τα παλαιολόγιοι χάλκινα νομίσματα κυκλοφόρησαν σε μια πολύ ευρύτερη γεωγραφική περιοχή σε σύγκριση με τα παλαιολόγιοι νομίσματα από άργυρο ή από κράμα αργύρου και χαλκού (billon), και περιλαμβάνονταν συστηματικά στη νομισματοκοπία της Ελλάδας και, σε μικρότερο βαθμό, σε εκείνη της Βουλγαρίας. Δυστυχώς, οι καταγραφές των θησαυρών με παλαιολόγιοι χάλκινα νομίσματα εμφανίζουν ελλιπή στοιχεία.

Οι πρωιμότεροι θησαυροί, που βρέθηκαν κυρίως σε αστικά (Turnovo, Άρτα, Ιωάννινα) και σε θρησκευτικά κέντρα (Οχρίδα) και κλείνουν, πρωτίστως με χάλκινα στάμενα του Μιχαήλ Η΄¹³ και ενίοτε με χάλκινα νομίσματα του Ανδρόνικου Β΄ και του Ανδρόνικου Γ΄¹⁴, περιέχουν προ του 1261 κοπές από κράμα αργύρου και χαλκού (billon), υποδηλώνοντας την αδιάκοπη αγοραστική αξία των τελευταίων, ακόμη και μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261. Στους θησαυρούς Διδυμότειχο, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη (VII), Σέρρες (IV) και CNG, στάμενα και ασάρια αποθησαυρίστηκαν μαζί. Αντιθέτως, τα follari δεν αποθησαυρίστηκαν σε συνδυασμό με άλλες βυζαντινές υποδιαιρέσεις. Τρεις θησαυροί που βρέθηκαν στη νότια Ελλάδα (Δελφοί, Χαλκίδα, Αθήνα) περιέχουν follari του Μανουήλ Β΄ (1391–1425), αν και σε ασήμαντες ποσότητες¹⁵, επιβεβαιώνοντας τη σχεδόν πλήρη απουσία ύστερων παλαιολόγιων νομισμάτων στην περιοχή της νότιας Ελλάδας¹⁶. Η γεωγραφική κατανομή των παλαιολόγιων follari έρχεται σε αντίθεση με εκείνη των στάμενων και των ασάριων που βρέθηκαν μέσα και γύρω από σημαντικά αστικά και διοικητικά κέντρα, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, η Πέλλα, οι Σέρρες, το Διδυμότειχο, το Prilep και το Turnovo. Τέλος, μικρές ξένες υποδιαιρέσεις εμφανίστηκαν σε εννέα υστεροβυζαντινούς θησαυρούς χάλκινων νομισμάτων¹⁷. Τα άφθονα deniers tournois, soldini και torneselli σίγουρα έρχονται σε αντίθεση με τις αμελητέες ποσότητες των παλαιολόγιων follari, προσφέροντας στοιχεία για τις χρήσεις της υστεροβυζαντινής χάλκινης νομισματοκοπίας σε μια περίοδο κατά την οποία οι Φράγκοι ηγεμόνες έκοβαν τα δικά τους επίσημα νομίσματα.

Συμπερασματικά, τα περισσότερα χρυσά νομίσματα απεκρύβησαν κατά τη διάρκεια ή μετά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ (1282–1328), κυρίως στη Βουλγαρία. Η Ρουμανία δεν έδωσε θησαυρικά ευρήματα μετά την εξαφάνιση από την κυκλοφορία των χρυσών νομισμάτων της Αυτοκρατορίας της Νικαίας. Σε αντίθεση με τη διακίνηση του χρυσού σε ολόκληρη τη Βουλγαρία, ο άργυρος συγκεντρώθηκε, σε σημαντικό βαθμό, στην Κωνσταντινούπολη και την άμεση ενδοχώρα της. Τα σταυράτα αποθησαυρίζονταν σε μικρότερες ποσότητες σε σύγκριση με τα παλαιολόγιοι υπέρπυρα, τα οποία και αντικατέστησαν, αλλά σε μεγαλύτερες ποσότητες σε σύγκριση με τα υπέρπυρα της Αυτοκρατορίας της Νικαίας. Η απόκρυψη των χάλκινων κοπών γινόταν σε μια περιοχή ευρύτερη από εκείνη των αργυρών υποδιαιρέσεων, κυρίως εκτός Κωνσταντινούπολης και, ειδικότερα, σε σημαντικά αστικά και διοικητικά κέντρα, υποδηλώνοντας μια αναπτυσσόμενη εκρηματισμένη οικονομία και αντίστοιχη ευημερία της αστικής ζωής.

09

* Θα ήθελα να αποδώσω ιδιαίτερες ευχαριστίες στη δρ Δ. Ευγενίδου, πρώην Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, για την πρόσκλησή της να συμμετάσχω στο παρόν αφιέρωμα.

Σημειώσεις

- 1 Pirenne 1936, σ. 79. Grierson 1975, σ. 6. Metcalf 1979, σ. 12. Lane / Müller 1985, σ. 3–6. Burnett 1991, σ. 9. Laiou 2001, σ. 212–215.
- 2 Οι πίνακες που παρατίθενται στην παρούσα συνοπτική μελέτη προέρχονται από αδημοσίευτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο «Byzantine Coinage AD 1204–1453: Some Problems in Monetary Affairs», University of Oxford (Οξφόρδη 2006). Βιβλιογραφικές αναφορές στους θησαυρούς που περιέχονται στους εν λόγω πίνακες μπορούν να αναζητηθούν στο σχετικό αδημοσίευτο παράρτημα του τρίτου τόμου της διδακτορικής μου διατριβής. Τα συμπεράσματα του παρόντος άρθρου είναι πιθανό να εμπλουτιστούν στο μέλλον από νέα δεδομένα-θησαυρικά ευρήματα.
- 3 **Draganovo (I):** Μανουήλ Α΄, Ανδρόνικος Α΄ – Ανδρόνικος Β΄-Μιχαήλ Θ΄. **Popovsko:** Ιωάννης Γ΄ – Ανδρόνικος Β΄-Μιχαήλ Θ΄, Ανδρόνικος Β΄-Ανδρόνικος Γ΄. **Smiadovo (II):** Ιωάννης Γ΄ – Μιχαήλ Η΄, Ανδρόνικος Β΄-Μιχαήλ Θ΄. **Canakli:** Ισαάκιος Β΄, Ιωάννης Γ΄ – Μιχαήλ Η΄. **Giurgiu:** Ιωάννης Γ΄ – Μιχαήλ Η΄. **Isaceia (III):** Ιωάννης Γ΄ – Μιχαήλ Η΄, Ανδρόνικος Β΄-Μιχαήλ Θ΄. **Uzun Bair:** Ιωάννης Γ΄, Θεόδωρος Β΄ – Μιχαήλ Η΄, Ανδρόνικος Β΄, Ανδρόνικος Β΄-Μιχαήλ Θ΄. **Bela Cerkva:** Ιωάννης Γ΄ – Ανδρόνικος Β΄-Μιχαήλ Θ΄, Ανδρόνικος Β΄-Ανδρόνικος Γ΄. **Κωνσταντινούπολη (VII):** Ιωάννης Γ΄ – Μιχαήλ Η΄, Ανδρόνικος Β΄, Ανδρόνικος Β΄-Μιχαήλ Θ΄. **Σμύρνη:** Ιωάννης Γ΄, Θεόδωρος Β΄ – Μιχαήλ Η΄.
- 4 Αξιίζει να σημειώσω ότι στο θησαυρό Mlechino, που κλείνει με κοπές του Ιωάννη Ε΄ (1341–1391), οι πρωιμότερες εκδόσεις ανήκουν στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ (1081–1118) και του Ιωάννη Β΄ (1118–1143).
- 5 **Uzun Bair:** 164 από τα 195 τεμάχια. **Σμύρνη:** 988 από τα 1.000 υπέρπυρα.
- 6 Oberländer 1987, σ. 252.
- 7 Plovdiv, Mlechino.
- 8 Sarafovo, Pomorie.
- 9 Ο θησαυρός Bendall/1996 περιείχε αρχικά περ. 3.000 υπέρπυρα, η πλειονότητα των οποίων ήταν ύστερες κοπές της συμβασιλείας του Ανδρόνικου Β΄-Μιχαήλ Θ΄ του Τύπου II-b, και εκείνης του Ανδρόνικου Β΄-Ανδρόνικου Γ΄. Ο θησαυρός περιελάμβανε, επίσης, μεγάλο αριθμό (πιθανόν 300) υπερπύρων των Ανδρόνικου Β΄-Αννας της Σαβοΐας-Ιωάννη Ε΄, και 100 νομίσματα των Ιωάννη Ε΄-Ιωάννη ΣΤ΄ (βλ. Bendall 2004α, σ. 161, σημ. 1, 2, 3, και Bendall 2004β, σ. 297–299).
- 10 Touratsoglou / Baker 2002, σ. 224.
- 11 Συμπεριλαμβανομένου του θησαυρού Balkan 1987, για τον οποίο δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις που να αποδεικνύουν ότι βρέθηκε στη Βουλγαρία.
- 12 **Belgrade Gate (I):** ΑΕ – ασάριον και follari. **Άγνωστος 1987:** ΑΡ – βασιλικόν.
- 13 **Riakhovets VI:** Μανουήλ Α΄, Ισαάκιος Β΄, Πιστές Απομιμήσεις, Λατινικές Απομιμήσεις, Θεόδωρος Α΄, Ιωάννης Γ΄, Θεόδωρος Κομνηνός-Δούκας, Μανουήλ Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Κομνηνός-Δούκας, **Turnovo (VIII):** Λατινικές Απομιμήσεις. **Άρτα (I):** Πιστές Απομιμήσεις, Λατινικές Απομιμήσεις, Θεόδωρος Β΄, Θεόδωρος Κομνηνός-Δούκας, Μανουήλ Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Γ΄/Θεσσαλονίκη, Θεόδωρος Β΄/Θεσσαλονίκη, Μιχαήλ Β΄ και Νικηφόρος/Ήπειρος. **Άρτα (II):** Πιστές Απομιμήσεις, Λατινικές Απομιμήσεις, Θεόδωρος Α΄, Ιωάννης Γ΄,

Θεόδωρος Κομνηνός-Δούκας, Μανουήλ Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Γ΄/Θεσσαλονίκη, Θεόδωρος Β΄/Θεσσαλονίκη, Θεόδωρος Κομνηνός-Δούκας/Ήπειρος. **CNC:** Ιωάννης Γ΄/Θεσσαλονίκη. **Ιωάννινα:** Θεόδωρος Α΄, Ιωάννης Γ΄, Θεόδωρος Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Γ΄/Θεσσαλονίκη, Θεόδωρος Β΄/Θεσσαλονίκη. **Μακεδονία (I):** Μανουήλ Α΄, Ισαάκιος Β΄, Αλέξιος Γ΄, Πιστές Απομιμήσεις, Λατινικές Απομιμήσεις. **Μ. Πρέσπα (I):** Ιωάννης Β΄, Μανουήλ Α΄, Ισαάκιος Β΄, Αλέξιος Γ΄, Θεόδωρος Α΄, Ιωάννης Γ΄, Θεόδωρος Κομνηνός-Δούκας, Μανουήλ Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Κομνηνός-Δούκας, Μιχαήλ Β΄/Ήπειρος.

14 **Vidin (I):** Ισαάκιος Β΄, Αλέξιος Γ΄. **Λονδίνο:** Μανουήλ Α΄. **Prilep:** Θεόδωρος Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Κομνηνός-Δούκας, Ιωάννης Γ΄/Θεσσαλονίκη.

15 **Αθήνα (III):** 5 τεμάχια. **Δελφοί:** 1 τεμάχιο. **Χαλκίδα:** 1 τεμάχιο.

16 Βλ. Baker 2003, σ. 302, εικ. 10–14.

17 **Vidin (I):** 1 grosso από το Dubrovnik. **Prilep:** 1 denier tournois της Γλαρέντζας. **Άρτα (I):** 2 άσπρα τραχέα από κράμα αργύρου και χαλκού (billon) του Ιβάν Β΄ Ασέν. **Άρτα (II):** 4 άσπρα τραχέα από κράμα αργύρου και χαλκού (billon) του Ιβάν Β΄ Ασέν. **Ιωάννινα:** 2 άσπρα τραχέα από κράμα αργύρου και χαλκού (billon) του Ιβάν Β΄ Ασέν. **Δελφοί:** 449 soldini, 1.939 torneselli, 1.455 deniers tournois. **Θεσσαλονίκη:** 4 deniers tournois. **Χαλκίδα:** 1 soldino, 4.783 torneselli, 2 quattrini, 5 pennies, 7 deniers tournois.

Βιβλιογραφία

- Baker 2003: Baker J., «Coin Circulation in Early 14th Century Thessaly and South-Eastern Mainland Greece», στο Ν.Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων* (Το Βυζάντιο Σήμερα, 4), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 293–336.
- Bendall 2004α: Bendall S., «A Hyperpyron of Andronicus III and John V (A.D. 1341)», *Numismatic Circular* 112 (2004), σ. 161–166.
- Bendall 2004β: Bendall S., «A Note on the Hyperpyra of John V and VI (1347–1354)», *Numismatic Circular* 112 (2004), σ. 297–299.
- Burnett 1991: Burnett A., *Coins, Interpreting the Past*, Βρετανικό Μουσείο, 1991.
- Grierson 1975: Grierson P., *Numismatics*, Οξφόρδη 1975.
- Laiou 2001: Laiou A.E., «Use and Circulation of Coins in the Despotate of Epiros», *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), σ. 207–215.
- Lane / Müller 1985: Lane F.C. / Müller R.C., *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, τόμ. 1, *Coins and Moneys of Account*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1985.
- Lianta 2009: Lianta E., *Late Byzantine Coins 1204–1453 in the Ashmolean Museum*, University of Oxford, Λονδίνο 2009.
- Metcalf 1979: Metcalf D.M., *Coinage in South-Eastern Europe 820–1396*, Λονδίνο 1979.
- Oberländer 1987: Oberländer E., «Numismatic Contributions to the History of the South-Eastern Europe at the End of the 13th Century», *Revue Roumaine d'Histoire* 26/3 (1987), σ. 245–258.
- Pirenne 1936: Pirenne H., *Economic and Social History of Medieval Europe*, Σαν Ντιέγκο–Νέα Υόρκη–Λονδίνο 1936.
- Touratsoglou / Baker 2002: Touratsoglou I. / Baker J., «Byzantium of the Venetians, Greece of the “Grossi”», στο Ch.A. Maltezos / P. Schreiner (επιμ.), *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII–XV secolo)*, Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o.p., Venezia, 1–2 dicembre 2000, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Centro Tedesco di Studi Veneziani, Convegni 5, Βενετία 2002, σ. 203–233, 566–572.